

УДК 37.014.521(477.43/.44) «18-19»

ЗМІСТ КУРСУ «ПЕДАГОГІКА» В ЖІНОЧИХ ДУХОВНИХ УЧИЛИЩАХ ПОДІЛЛЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Зузяк Т.П., кандидат мистецтвознавства, доцент,
докторант кафедри педагогіки і професійної освіти
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

У статті на основі історичних та архівних джерел проаналізовано зміст курсу «Педагогіка» жіночих духовних училищ Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Розглянуто обсяг і спрямування викладання педагогіки та її роль в історії становлення вітчизняної педагогічної системи. Доведено, що в жіночих духовних освітніх закладах Поділля розглядуваного періоду в опануванні педагогічною професією культивувалася думка нерозривної єдності педагогіки у психології, зароджувалися основи психопедагогіки як науки.

Ключові слова: педагогіка, Поділля, психопедагогіка, Тульчинське єпархіальне жіноче училище, Подільське жіноче училище духовного відомства.

В статье на основе исторических и архивных источников проанализировано содержание курса «Педагогика» женских духовных училищ Подолья второй половины ХІХ – начала ХХ столетия. Рассмотрен объем и направления преподавания педагогики и ее роль в истории становления отечественной педагогической системы. Доказано, что в женских духовных учебных заведениях Подолья рассматриваемого периода при овладении педагогической профессией культивировалась мысль неразрывного единства педагогики и психологии, зарождались основы психопедагогика как науки.

Ключевые слова: педагогика, Подолье, психопедагогика, Тульчинское епархиальное женское училище, Подольское женское училище духовного ведомства.

Zuzyak T.P. CONTENT OF “PEDAGOGY” COURSE OF PODILLIA FEMALE RELIGIOUS SCHOOL (SECOND HALF OF XIX – BEG. OF XX CENTURY)

The article analyzes the content of “Pedagogy” course of Podillia female religious schools second half of XIX – beg. of XX century using the basis of historical and archival sources. Considered the scope and direction of teaching pedagogy and its role in the history of the formation of the national educational system. Proved that Podillia female religious educational institutions at mastering the teaching profession cultivated thought indissoluble unity of pedagogy and psychology, fundamentals of emerging psycho pedagogy as a science.

Key words: pedagogy, Podillia, psycho pedagogy, Tulchyn diocesan women's college, Podillia women's college of the clerical department.

Постановка проблеми. На всіх етапах історії українського народу духовні навчальні заклади виконували освітні функції. Впродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. Подільська єпархія займала провідне місце за кількістю церковно-парафіяльних шкіл у Російській імперії. Тому назріла проблема підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів. Із середини ХІХ ст. для підготовки вчительок народних шкіл створювалися спеціальні середні навчальні заклади, які поділялися залежно від фінансування та адміністративного устрою на два типи – училища духовного звання та єпархіальні жіночі училища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато аспектів історії розвитку педагогічної освіти в Україні розглядали М. Ярмаченко, О. Сухомлинська, О. Лавріненко, Н. Дем'яненко, проблемам історії освіти Поділля присвячені праці І. Сесака, В. Перрери, А. Лисого тощо. Витоки педагогіки в духовних жіночих училищах Поділля сере-

дини ХІХ – початку ХХ ст. мало досліджені у філософських, історичних, педагогічних і наукових роботах. Цілісне уявлення про курс педагогіки та її значення у становленні педагогічної освіти Поділля розглядуваного періоду дають змогу сформулювати видання дореволюційної Росії та архівні документи. Джерельною базою нашого дослідження слугували Документи Державного архіву Вінницької області.

Постановка завдання. Метою дослідження є висвітлення змісту курсу «Педагогіка» жіночих духовних училищ Поділля середини ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для підготовки вчительок народних шкіл створювалися спеціальні училища духовного звання і єпархіальні жіночі училища. Подільське жіноче училище духовного відомства було відкрито у м. Кам'янці-Подільському 22 липня 1864 р., Тульчинське єпархіальне жіноче училище відкрили 5 жовтня 1867 р. [20, с. 188; 19, с. 324].

З огляду на те, що випускниці духовних училищ мали працювати вчительками у народних школах або виховательками в тих же училищах, випускниці старших класів залучались до вивчення педагогіки, дидактики та практичних уроків у початкових школах. З уведенням педагогіки в перелік предметів, що викладались у жіночих духовних училищах Поділля, ці заклади розширили своє освітнє значення. Зокрема, в Тульчинському єпархіальному училищі педагогіка викладалась в обсязі 2 години на тиждень за посібником В. Куртмана (директора вчительської семінарії в Фрідберзі) «Керівництво до виховання та навчання» (Ч. I., 1859 р. та Ч. II, 1867 р.). Вперше впроваджувалась педагогічна практика: вихованки вищих класів займалися з ученицями нижніх класів [5, с. 523]. У Подільському жіночому училищі у 1778–1879 рр. також вивчалась педагогіка у кількості 1 години на тиждень [6, с. 388]. Згідно зі звітом за 1879–1883 рр. вихованки Тульчинського училища вивчали загальну педагогіку, в курс якої входило знання законів та правил виховання (особливо для жінок), фізичне виховання дітей, розумове виховання дітей, виховання уваги та пам'яті, мнемоніка, виховання органів чуття, виховання здібностей і фантазії, загальноосвітні ігри за системою Ф. Фребеля, моральне виховання, заохочення та покарання, сутність естетичного виховання; дидактику, в курс якої входили завдання та способи навчання, знання та вміння, загальні методи навчання (аналітичний, синтетичний, генетичний), приватні методи навчання (про викладання, навчальний план та процес викладання, про значення особистості вчителя, училищні порядки та дисципліну, допоміжні засоби навчання); методику (методику навчання російського письма-читання за звуковим способом, вивчення церковнослов'янської грамоти, навчання письму з використанням генетичного методу, графічної сітки, такту за підручником П. Рощина «Нарис найголовніших практичних положень педагогіки, дидактики і методики, застосованої до навчальних предметів початкової освіти», складеним спеціально для жіночих навчальних закладів) [7, с. 62–64; 8, с. 23–30].

Зокрема, з педагогіки проводилась лише одна письмова робота у 3-му класі. Теми письмових робіт із педагогіки: «Значення сімейного виховання для людини», «Чому навчання в початковій школі повинно бути і вихованням?», «Спомини з мого дитинства», «Переваги звукового способу спільного навчання письму-читанню», «Ко-

рисні і шкідливі боки наочності в початковому навчанні дітей», «Як провести в школі урок перевірконої диктовки?» [18, с. 37].

Домінування загальноосвітнього спрямування та ігнорування значення загальнопедагогічної підготовки призвело до того, що курс педагогіки був вилучений з навчальних планів духовних училищ Поділля. Зокрема, в 1888–1889 н. р. у Тульчинському єпархіальному училищі викладалась дидактика і педагогіка. З дидактики (1 година на тиждень) вихованками в 6-му класі вивчались загальні методи дидактики та програма церковнопарафіяльної школи із найбільш зручними способами її викладання [9, с. 98]. У Подільському духовному училищі в 1889–1890 н. р. педагогіка не викладалась, а дидактика вивчалась за підручником І. Малишевського, М. Екземплярського та Зайцева «Керівництво до початкового навчання» [10, с. 637].

Наступних декілька років ми спостерігаємо ту ж картину, зокрема, у 1891, 1894, 1895 рр. у Тульчинському єпархіальному училищі в навчальних планах була лише дидактика (вже 2 години на тиждень), а в 1896 р. в вихованки вивчали і дидактику, і педагогіку, причому впродовж року вихованки виконували письмові роботи з дидактики та педагогіки. Пропонувались такі теми з дидактики: «Значення так званих «попередніх» занять у справі шкільного навчання», «Переваги концентричного розташування навчального матеріалу перед звичайним поступальним при елементарному навчанні». З педагогіки: «Чому в жіночих навчальних закладах необхідно викладання педагогіки?», «Чи важливо у справі виховання звертати увагу на індивідуальні відмінності вихованців?» та інші [11, с. 597; 12, с. 283; 13, с. 298–300]. А згодом педагогіка зникає з навчальних планів духовних жіночих училищ, залишається лише дидактика. Про це свідчить архівний документ, а саме – атестат про закінчення Тульчинського єпархіального училища Неоніли Гарнішевської у 1908–1914 рр., згідно з яким на основі § 111 Статуту єпархіальних училищ вона удостоєна звання домашньої вчительки тих предметів, з яких вона проявила успіхи, при цьому педагогіки серед предметів вивчення немає, а є тільки дидактика [1, арк. 5].

Варто зазначити, що при Тульчинському єпархіальному училищі з жовтня 1892 р. існувала церковнопарафіяльна зразкова школа, відкрита для практичного ознайомлення старших вихованок училища з методами навчання у початковій школі. Перший час учениці були присутні в школі як глядачі, при цьому учениці 6-го класу були

розподілені на декілька груп – по 3 учениці в кожній. Кожна група, змінюючись щоденно, була присутня на всіх уроках вчительки, і, таким чином, упродовж 7–8 днів всі учениці 6-го класу могли побувати в школі. Потім групи розподілялись так, аби кожна призначалась у школу в ті дні, в які за розкладом повинні проходити уроки за темами предметів, яких учениці ще не чули. Зазначимо, що за такого розподілення груп учениці могли ознайомитись із прийомами навчання усіх предметів, які викладались в школі. Учениці готували звіт викладачу дидактики, пояснюючи зміст і мету прийомів навчання, які практикували в школі. Щоденна зміна груп відбувалась до того часу, поки кожна учениця не практикувалась із кожного предмету. Такий порядок продовжувався півроку, наступні ж півроку учениці 6-го класу тими ж групами відвідували школу, причому одна з них давала пробний урок [14, с. 6–7].

Зауважимо, що для кожного пробного уроку складався під керівництвом учителя дидактики та вчительки церковнопарафіяльної школи так званий пробний план. Якщо урок був проведений у присутності вчителя дидактики, то на наступному уроці дидактики проходило обговорення його перед усім класом. В іншому разі звітували інші учениці групи, які були присутні на уроці. Предмети для пробних уроків обирались не випадково, а відповідно до викладання того чи іншого предмету в церковнопарафіяльній школі. Для практичного ознайомлення з постановкою шкільного навчання відвідували школу й учениці 5-го класу [14, с. 8].

Практична професійно-педагогічна підготовка в жіночих духовних закладах Поділля була набагато кращою та змістовною, ніж в інших педагогічних закладах. Такий вид педагогічної підготовки не лише сприяв належній підготовці майбутніх вчительок, а й розвивав особистості учениць, їх здатність адекватно сприймати дійсність, уміти на належному рівні організувати педагогічну взаємодію з вихованцями. Саме на Поділлі в розглядуваний період педагогічна практика, що ставала стрижнем професіоналізму педагогів, набувала нових рис, вдосконалювалася, з'являлися її нові види, зокрема пропедевтичний складник.

Також для покращення якості педагогічної підготовки в жіночих училищах духовного відомства відкривалися сьомі педагогічні класи. Для вдосконалення підготовки учениць до педагогічної діяльності в сім'ї та школі у 1906–1907 н. р. був відкритий такий педагогічний клас при Тульчинському епархіальному жіночому училищі для

30 осіб. Проект Положення про 7-й педагогічний клас був складений викладачами училища та спостерігачем духовного училища. В 1908–1909 н. р. згідно із клопотанням Правління Подільського жіночого училища духовного відомства (травень 1905 р.) перед Святійшим Синодом для розширення прав вихованок на педагогічній ниві, присвоєння їм звання домашньої наставниці з тих предметів, у яких вони продемонструють успіхи, та при відповідному збільшенні навчальних курсів відкрився 7-й педагогічний клас. Правління училища склало тимчасові програми для відкриття 7-го класу та перетворення з 6-класного в 7-класне із правами 8-класних жіночих навчальних закладів інших відомств (гімназіями МНО та гімназіями та інститутами відомства Імператриці Марії). Відрадно, що педагогічний клас відкривався винятково на епархіальні кошти [15, с. 2; 17, с. 1121].

Що стосується суто теоретичної педагогічної підготовки, то програма з педагогіки у зв'язку із психологією та логікою безпосередньо була складена для вихованок жіночих духовних училищ у кількості 4 годин на тиждень. На заняттях із педагогіки вихованки вивчали ступінь участі жінки у справі виховання; важливість педагогіки; джерела педагогіки; зв'язок її з психологією та логікою; педагогічне мистецтво та його необхідність; процес набуття педагогічного таланту та його елементи.

Не можна оминати увагою того акту, що саме в педагогічних класах жіночих духовних училищ Поділля викладання курсу педагогіки було тісно пов'язане з основами психології.

Керівництво закладів, викладачі педагогічних дисциплін та розробники програм із педагогіки вже на початку ХХ ст. усвідомлювали, що професійна педагогічна діяльність передбачає достатнє знання вчителем не лише фундаментального теоретичного курсу педагогіки, але й сучасної психології, уміння використовувати їхні досягнення у повсякденній праці. І. Зязюн, розробляючи загальнонаукові засади психопедагогіки як науки, зауважував: «Професія педагога, ймовірно, найбільш відчутна до психології, оскільки діяльність педагога, і особливо його педагогічна дія, спрямована на людину, на її розвиток. І при цьому саме педагоги (на відміну від схоластичних вчених – психологів-педагогів чи педагогів-психологів) у своїй педагогічній дії зустрічаються з «живою психологією суб'єкта». Саме живе психологічне знання, що відтворює психічні стани, будують учителі і психологи-практики у процесі розвитку суб'єкта, у процесі його виховання [2, с. 25].

Учениці педагогічного класу знайомила не лише з основами педагогіки і психології, а й вивали творчість провідних теоретиків і практиків педагогічної галузі того часу, зокрема К. Ушинського, який зауважував: «Ніщо не викоринить у нас твердої віри в те, що прийде час, хоч, можливо, й не скоро, коли потомки наші з подвигом згадають, як довго ми нехтували справою виховання і як безмірно страждали від цієї байдужості» [21, с. 8]. У бібліотеках духовних училищ, знаходилися оригінали друкованих праць Й. Песталоцці, І. Гербарта, П. Каптерева, які у своїй педагогічній творчості обстоювали ідеї нерозривного зв'язку педагогіки і психології у професійній підготовці майбутніх учителів. Так, Й. Песталоцці закликав «відчутною необхідністю психологізувати педагогіку» [4]. Такий підхід суттєво відрізнявся від «педагогізації психології». Це також відзначав перший у світі автор підручника «Педагогічна психологія» (1877 р.) П. Каптерев у «Дидактичних нарисах» (1885 р.): «Песталоцці розумів усе учіння як справу творчості самого учня, усі знання – як розвиток внутрішньої діяльності, як акти самодіяльності, саморозвитку» [3, с. 26–38].

Нами встановлено, що у процесі викладання педагогіки в жіночих духовних закладах освіти викладачі послуговувались творчістю П. Каптерева, який прагнув ожиттевити заповіт Песталоцці «психологізувати педагогіку». Вчений добре розумів, що лише вчитель-майстер є єдиною визначальною силою критерію якості освіти як єдності учіння-виховання у взаємодії вчителя і учня. Із психологічної точки зору він розглядав педагогічну працю і підготовку вчителя, естетичний розвиток учнів. Суттєво, що сам освітній процес розглядався Каптеревим із психологічної позиції, про що безпосередньо свідчить назва другої частини книги «Дидактичні нариси. – Освітній процес – його психологія». Освітній процес, на його думку, є «виявленням внутрішньої самодіяльності людського організму, саморозвитком здібностей» [3].

Отже, можна з упевненістю стверджувати, що саме в жіночих духовних освітніх закладах Поділля розглядуваного періоду в опануванні педагогічною професією культивувалася думка нерозривної єдності педагогіки і психології, зароджувалися основи психопедагогіки як науки.

Варто відзначити, що до програми вивчення педагогіки входили такі основні теми:

Частина I. Суть виховного процесу: фактори розвитку людини та про виховання; виховання свободи і волі; різниця між вихо-

ванням та «дресируванням»; межі виховання; індивідуальність дитини та необхідність її пізнання; відмінність дітей за статтю, темпераментом, набутою чи природною індивідуальністю; загальні ознаки дитячої природи; мета та результати виховання.

Частина II. Елементи виховання; виховання фізичне та духовне; розумове та моральне виховання:

2.1. Фізичне виховання: значення та мета фізичного виховання; спостереження за вагою тіла дитини, за температурою, за диханням та кругообігом; харчування та прогулянки.

2.2. Духовне виховання: душевні явища; нервова система як умова та засіб вияву душевної діяльності; самоспостереження та спостереження як джерела психології.

2.3. Розумове життя та розумове виховання людини: почуття, зір, відчуття слуху, дотик та мускульне почуття, чарівність, привабливість та смак; увага, види уваги (пасивна та активна); причини неухважності; розвиток активної уваги; уява (проста та складна); асоціації уявлень; закон подібності та застосування його у навчанні; закон контрасту та застосування його в навчанні; фантазія; дитячі ігри за методом Ф. Фребеля; мислення; поняття судження, відмінність судження від граматичного речення; умовивід: значення силогізму, методичне мислення, індукція, гіпотеза та аналогія, дедукція; розум; самосвідомість та ідея «я»; мова та її розвиток: міміка та членороздільна мова.

2.4. Фактори морального виховання: сім'я і школа; методи морального виховання; об'єкти виховної дисципліни та управління: педагогічне значення звичок, самовиховання; релігійно-моральне виховання в школі: виховання релігійного почуття учнів; виховання патріотичних почуттів; виховання щирої та глибокої любові до батьків та рідних; розвиток та закріплення доброї моральності в учнів; виховання в дітях естетичних почуттів [16, с. 14–17].

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, з уведенням педагогіки в курс предметів, які викладались у жіночих духовних училищах Поділля, ці заклади розширили своє загальноосвітнє значення. Духовні жіночі училища готували вчителів для шкіл, причому система підготовки вчителів уперше будувалася на засвоєнні практичних навичок, що здійснювалися безпосередньо у процесі роботи. Зокрема, вивчення основ педагогіки підкріплювалося практичним ознайомленням вихованців із педагогічною діяльністю у зразкових церковнопарафіяльних школах, що мало на меті сприяти успіху церковно-шкільної

справи в єпархії. Аналіз програми з педагогіки дає змогу стверджувати, що теоретичний курс дисципліни був покликаний сформулювати в майбутніх учителів не лише здатність на належному рівні здійснювати виховну роботу, а й уміння впливати на інтелект, волю і почуття вихованців жіночих училищ. Проте курс педагогіки був переважно теоретичним і не давав необхідних умінь здійснювати високоякісну педагогічну дію на засадах рефлексії, володіння комунікативними якостями, що органічно впливали б на діяльність учительки на уроці та в позаурочний час.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р. – 283. – Оп. 1. – Спр. 104. – 394 арк.
2. Зязюн Іван. Педагогічна психологія чи психологічна педагогіка?! / Іван Зязюн // Естетика і етика педагогічної дії : зб. наук. праць. Вип. 3 / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України; Полт. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. – К.; Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2012. – С. 20–37.
3. Каптерев П.Ф. Дидактические очерки. Теория образования / П.Ф. Каптерев. – Изд. 2-е, перераб. – Петербург : Книжный склад «Земля», 1915. – 434 с.
4. Песталоцци И.Г. Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. / И.Г. Песталоцци. – М. : Педагогика, 1981.
5. Подольские епархиальные ведомости. – 1871. – № 20. – С. 523.
6. Подольские епархиальные ведомости. – 1880. – № 30-31. – С. 388.
7. Подольские епархиальные ведомости. – 1881. – № 6. – С. 62–64.
8. Подольские епархиальные ведомости. – 1885. – № 2. – С. 23–30.
9. Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – № 7. – С. 95–106.
10. Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – № 46. – С. 637–647.
11. Подольские епархиальные ведомости. – 1893. – № 29. – С. 597.
12. Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – № 13. – С. 278–283.
13. Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – № 14. – С. 291–300.
14. Подольские епархиальные ведомости. – 1897. – Приложение к № 19–20. – С. 1–18.
15. Православная Подолия. – 1906. – № 5. – С. 1–18.
16. Православная Подолия. – 1906. – № 8. – С. 3–21.
17. Православная Подолия. – 1907. – № 51–52. – С. 1120–1123.
18. Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования / Д. Семенов // Русская школа. – 1893. – № 11. – С. 29–48.
19. Сесак І.В. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.) / І.В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.8.: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 324–337.
20. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание / Е. Сецинский. – К., 1895. – 257 с.
21. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии / К.Д. Ушинский // Педагогические сочинения : в 6 т. / Сост. С.Ф. Егоров. – М., 1990. – Т. 5. – 528 с.